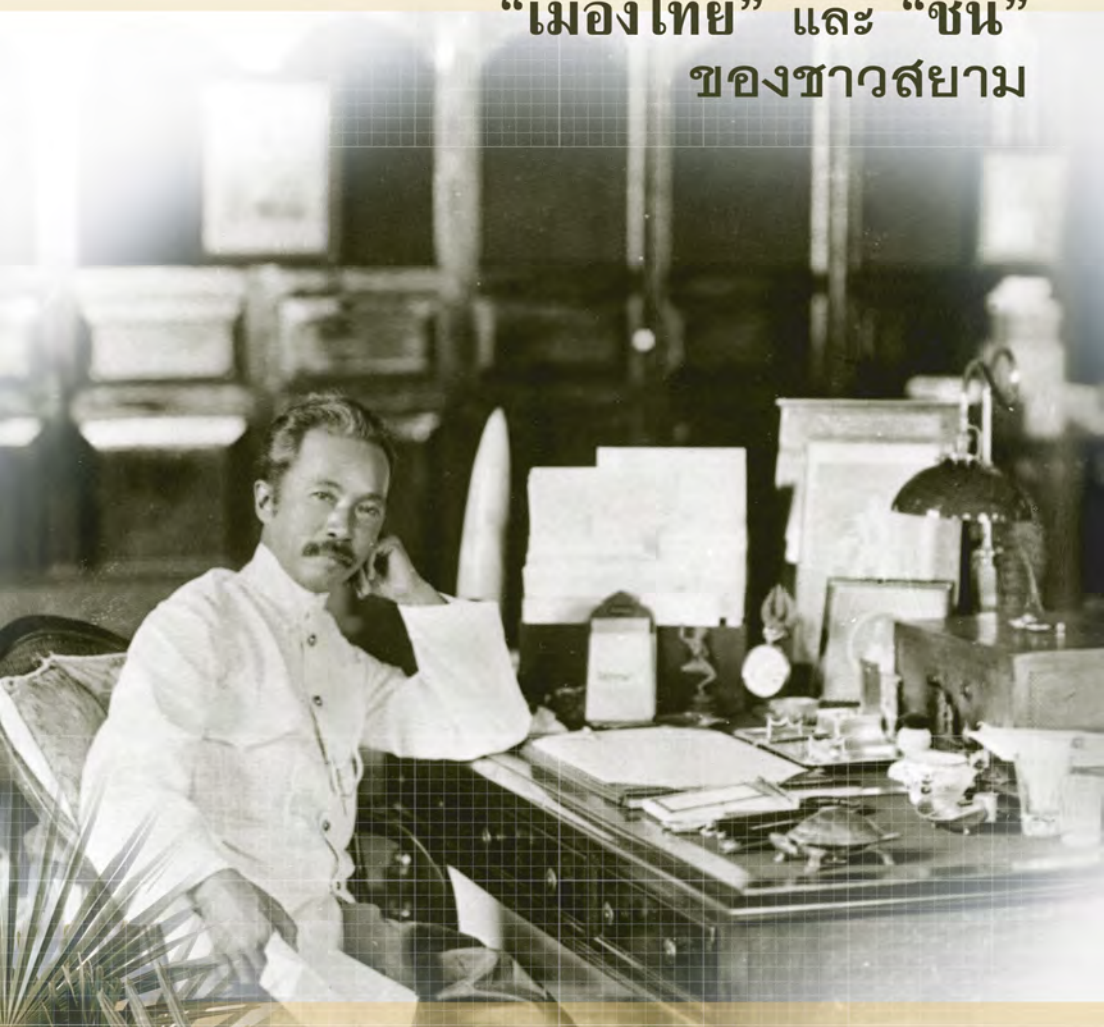

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ “ชน” ของชาวสยาม

สายชล สัตยานุรักษ์
ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

ศิลปวัฒนธรรม ฉบับพิเศษ
ART & CULTURE

สำนักพิมพ์
มติชน

ภาพปกหน้า

สมเด็จพระยาดำรง
ราชานุภาพ ประทับภายในห้องทรง
งาน กระทรวงมหาดไทย ที่ศาลา
ลูกขุน ในพระบรมมหาราชวัง

ภาพปกหลัง

สมเด็จพระยาดำรง
ราชานุภาพ และเจ้าจอมมารดาชุ่ม

สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ
การสร้างอัตลักษณ์
“เมืองไทย” และ “จีน”
ของชาวสยาม

สายชล สัตยานุรักษ์

ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

โครงการ ประวัติศาสตร์วิคิดเกี่ยวกับสังคมวัฒนธรรมไทย
ของปัญญาชน พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๕๓๕
สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

ราคา ๒๒๐ บาท

ISBN 974-322-939-6

ศิลปวัฒนธรรม ฉบับพิเศษ
ART & CULTURE

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
การสร้างอัตลักษณ์
“เมืองไทย” และ “ชน” ของชาวสยาม
สายชล สัตยานุรักษ์

พิมพ์ครั้งแรก : มิถุนายน ๒๕๔๖

สำนักพิมพ์ **มติชน**

สำนักงาน : บริษัท มติชน จำกัด (มหาชน)

๑๒ ถนนเทศบาลนามฤมา

ประธานาธิบดี ๑ เขตจตุจักร

กรุงเทพฯ ๑๐๙๐๐

โทรศัพท์ ๐ ๒๕๕๐ ๐๐๒๑๑

โทรสาร ๐ ๒๕๕๔ ๓๑๖๒๒

จัดจำหน่ายโดย บริษัท งานดี จำกัด

โทรศัพท์ ๐ ๒๕๕๐ ๐๕๕๙

โทรสาร ๐ ๒๕๕๐ ๐๐๕๘

ฝ่ายจัดจำหน่าย สุทิน จิรวาณิชศิริ,

ประวัติ อมรทรัพย์ทวี

ฝ่ายสมาชิก พรศักดิ์ ปิ่นขุนทอง

ควบคุมการผลิต ฉันทนา เขี่ยมสอาด

แยกสี-เพลง กองพิมพ์สี

พิมพ์ บริษัทพิมพ์เด่น พรินต์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด

ประธานกรรมการ ชรรค์ชัย บุนปาน
การอำนวยการ พงษ์ศักดิ์ พยัคฆ์เขียว
การผู้จัดการ ไพโรจน์ สายทิม

ศักดิ์ชัย บำรุงพงศ์, ทวีป วรดิตร,
’รงค์ วงษ์สวรรค์, พลตำรวจเอกวสิษฐ เทษฏญชร,
สมบัติ พลายน้อย, ล้อม เฟื่องแก้ว,
ภาสิต จิตรภาษา, เวียงชัย ทรัพย์นิรันดร์,
เกียรติชัย พงษ์พาณิชย์, อารักษ์ คคณาท,
ไพบูลย์ วงษ์เทศ, สมหมาย ปาริฉัตร

คณะกรรมการที่ปรึกษา

เสถียร จันทิมาธร, ประพันธ์ ผลเสวก,
ชูชาติ หมั่นอินกุล, สุภากร บุนปาน,
ประสงค์ เลิศรัตนวิสุทธิ์, สรกล อุดยานนท์,
ประยงค์ คงเมือง, วรศักดิ์ ประยูรสุข,
สุวพงศ์ จันผิงเพชร, สุชาติ ศรีสุวรรณ,
สุภากร อุทัยวงศ์, ทวี มีเงิน, โอบาส เฟื่องเจริญ

บรรณาธิการและผู้พิมพ์ผู้โฆษณา สุจิตต์ วงษ์เทศ

บรรณาธิการบริหาร นิวัติ กองเพียร

บรรณาธิการศิลปกรรม สุลักษณ์ บุนปาน

สำนักศิลปวัฒนธรรม

ไมเคิล ไรท์, วาสนา พุ่มพัตตน, สุพจน์ แจ่มเร็ว,
พงษ์ศักดิ์ ไพรัชกุล, สุวรรณ พันธุ์ศรี

สำนักบรรณาธิการ

อพิสิทธิ์ ชีระจารุวรรณ, นรากร สมังคโล,
ชนันรัตน์ ศักดิ์สิงห์, ชุมพล บัวแย้ม,
มนตร์งาม นุ่มน้อย, เอมอร เปรมใจ,
สิริกาญจน์ รัตนเกตุ, ขวัญฤทัย ชื่นมาลัย,
วัชรินทร์ ต้นสกุล, สุทธิ หริมเทพาธิป,
ดวงพร ประเสริฐภักดิ์, วรวิทย์ บำรุงพงศ์,
เสถียรพงษ์ เขียวศิขรอรุณ, มิตร บุญธรรม

สารบัญ

สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ
การสร้างอัตลักษณ์
“เมืองไทย” และ “ชน”
ของชาวสยาม

คำนำ สายชล ัตตยานุรักษ์ (๒)

บทนำ	๓
๑ ภูมิหลังและพื้นฐานพระดำริของ “สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ”	๒๓
๒ พื้นฐานพระดำริในการนิยาม “เมืองไทย” และ “ชนชาติไทย”	๕๙
๓ การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย”	๘๕
๔ การสร้างอัตลักษณ์พระมหากษัตริย์	๑๔๑
๕ การสร้างอัตลักษณ์เจ้า	๑๘๑
๖ การสร้างอัตลักษณ์ข้าราชการ	๑๙๙
๗ การสร้างอัตลักษณ์ราษฎร	๒๓๓
๘ การสร้างอัตลักษณ์พระสงฆ์	๒๔๙
๙ การสร้างอัตลักษณ์ผู้หญิง	๒๖๕
๑๐ การสร้างอัตลักษณ์พ่อค้าและชาวจีน	๒๙๑
บทสรุป	๓๐๙

คำนำผู้เขียน

เมื่อปัญญาชนเขียนประวัติศาสตร์หรือเขียนหนังสือใดๆ ย่อมเป็นไปอย่างมีความสำนึก ว่าตนกำลังทำอะไรและเพื่ออะไร จึงเป็นธรรมดาที่นักปราชญ์อย่างสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพจะทรงมีเป้าหมายแน่ชัดในพระนิพนธ์ทุกเรื่อง และย่อมจะทรงพระนิพนธ์หนังสือเหล่านั้น เพื่อเน้นมโนทัศน์สำคัญที่จะนำบ้านเมืองไปสู่เป้าหมายที่พระองค์ทรงใฝ่ฝัน

ที่กล่าวเช่นนั้น มิได้หมายความว่า สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพไม่ทรงคำนึงถึงความจริง และทรงเสกสรรปั้นแต่งเรื่องราวต่างๆ ขึ้นมาเพื่อจะบรรจุเป้าหมายทางเศรษฐกิจการเมืองเท่านั้น หากแต่ต้องการชี้ให้เห็นว่า **“ความจริง”** ที่ปุถุชนมองเห็นนั้น หาใช่ปรมาตถ์สัจจะไม่ ปุถุชนย่อมแลเห็น **“ความจริง”** จากมุมมองของตน และ **“ความจริง”** เกี่ยวกับอดีต ปัจจุบัน และอนาคตที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมองเห็นและทรงมุ่งหวังก็เป็น **“ความจริง”** อย่างหนึ่ง และเราจำเป็นต้องเข้าใจ **“ความจริง”** ที่ทรงมองเห็น (หรืออีกนัยหนึ่งที่ทรงสร้างขึ้นในจินตนาการของพระองค์และทรงปลูกฝังให้เข้าไปอยู่ในจินตนาการของชาวสยามทั้งหลายด้วย) เพราะ **“ความจริง”** นั้นครอบงำเราอยู่ จนทำให้เราจินตนาการถึงสังคมและวัฒนธรรมไทยไปในทางองเดียวกันกับพระองค์อยู่มากที่

เดียว ทั้งๆ ที่โลกที่เราอยู่กันทุกวันนี้ได้หมุนไปไกลจากยุคของ
สมเด็จพระยาธรรมปิทยะ รัชกาลที่ ๖ อย่างชนิดที่พระองค์เองก็
คงจะทรงคาดไม่ถึงถึงเลย แม้ว่าจะทรงเป็นบุคคลที่ทรงเห็น
การณ์ไกลอย่างยิ่งก็ตาม

แน่นอนว่า ความคิดของนักปราชญ์ย่อมมิได้มีคุณค่าแต่
เพียงเฉพาะในยุคสมัยของนักปราชญ์ผู้นั้น แต่ย่อมมีคุณค่าข้าม
กาลเวลาไม่มากนักน้อย พระดำริของสมเด็จพระยาธรรม
ปิทยะ รัชกาลที่ ๖ ก็เช่นเดียวกัน ปัญหาอยู่ที่ว่าพระดำริของพระองค์
มิได้ถูกรับรู้และเลือกสรรในท่ามกลางความเคียดแค้นในเสรีภาพ
ความยุติธรรม และสติปัญญาของมนุษย์ทุกคน หากแต่มีการ
เลือกเอามาเน้นเฉพาะพระดำริที่ตอบสนองของระบอบการเมืองแบบ
เผด็จการ ที่อำนาจสูงสุดเด็ดขาดถูกรวบไว้ในมือของผู้นำและ
ระบบราชการ และตอบสนองของโครงสร้างสังคมที่ไม่เสมอภาคอย่าง
ยิ่งตลอดมา

ในขณะที่พระดำริซึ่งมีคุณค่าต่อส่วนรวม เช่น พระดำริ
เรื่อง เอกลักษณะไทย คือ คุณธรรม ๓ ประการ โดยเฉพาะคุณ
ธรรม **“ความปราศจากวิหิงสา”** และ **“ความฉลาดในการ
ประสานประโยชน์”** กลับถูกละเลยหรือจงใจหลงลืม เพราะการ
ใช้ความรุนแรงในการแก้ปัญหา และการเลือกผลประโยชน์
ส่วนตัวโดยไม่คิดถึงคนอื่น ได้กลายเป็นความถูกต้องชอบธรรม
ในทัศนะของผู้กุมอำนาจรัฐมากขึ้นทุกที

ความพยายามที่จะ **“รีอ”** เพื่อแยกแยะคู่ส่วนประกอบ
ต่างๆ ของตาข่ายแห่งความทรงจำที่สมเด็จพระยาธรรม
ปิทยะ รัชกาลที่ ๖ ทรงสร้างขึ้นมา รวมทั้งอัตลักษณ์ของเมืองไทยและ
คนชั้นต่างๆ ในเมืองไทยที่ปรากฏอยู่ในหนังสือเล่มนี้ หวังว่า
จะมีส่วนทำให้สังคมไทยตระหนักถึงความสำคัญของการหาทาง

เข้าใจ “อดีต” จากบริบทของเราเอง เพื่อจะร่วมกันจินตนาการ และไต่ถามถึง “อนาคต” ของสังคมและวัฒนธรรมไทยที่มีความเสมอภาค ภาวะรภาพ และมีความยุติธรรมเป็นรากฐาน

หนังสือเล่มนี้หากมีคุณค่าอยู่บ้าง ผู้เขียนขอขอบคุณคือนั้นเพื่อบูชาคุณ “ครู” นิธิ เอียวศรีวงศ์ ผู้ให้ความเมตตากรุณาต่อผู้เขียนเสมอมา รวมทั้งได้ช่วยให้คำแนะนำและคำวิจารณ์อันมีคุณค่ายิ่ง แต่ผู้เขียนปรับปรุงแก้ไขตามคำแนะนำของท่านได้เพียง ‘วนน้อยเท่านั้น’ ความผิดพลาดบรรดาที่มีจึงเป็นความรับผิดชอบของผู้เขียนแต่เพียงผู้เดียว

ขอขอบพระคุณท่านอาจารย์สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ซึ่งให้คำแนะนำอันมีคุณค่าและเป็นประโยชน์อย่างมากต่อการปรับปรุงรายงานการวิจัย

ขอขอบพระคุณคุณสุจิตต์ และรองศาสตราจารย์ปรานี วงษ์เทศ สำหรับกำลังใจที่ทั้งสองท่านมอบให้ และขอขอบคุณครอบครัวของผู้เขียนที่ให้ทั้งความรักและความเข้าใจ ขอขอบคุณคุณอุศนา นาศรีเคน ที่ช่วยรวบรวมเอกสารสำหรับงานวิจัยเป็นอย่างดี

ท้ายที่สุดขอขอบพระคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ที่ช่วยให้ผู้เขียนมีโอกาสดำเนินการวิจัยอย่างมีความสุข

สายชล สัตยานุรักษ์

ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์

มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

๑๔ ตุลาคม ๒๕๕๕

สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ
การสร้างอัตลักษณ์
“เมืองไทย” และ “จีน”
ของชาวสยาม

สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ

บทนำ

ในยุคโลกาภิวัตน์ ปัญหาของคนไทยและเมืองไทย ว่าเราคือใคร และเราจะอยู่กันอย่างไรในโลกที่กำลังเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว กลายเป็นปัญหาสำคัญอีกครั้งหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อโลกในยุคโลกาภิวัตน์นี้ เป็นโลกที่เราจะต้องสัมพันธ์อย่างแนบแน่นในทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรม แต่เราอ่อนแอและขาดอำนาจต่อรอง

ที่น่าตกใจและน่าเศร้าก็คือ แม้ว่าสังคมและวัฒนธรรมไทยในปัจจุบันกำลังประสบกับความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและรุนแรง และวงวิชาการก็ได้สร้างความรู้เกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมไทยจากมุมมองหรือมโนทัศน์ใหม่ๆ ขึ้นมาจำนวนไม่น้อย แต่คำตอบที่เป็นกระแสหลักว่าเราคือใคร และเราควรอยู่กันอย่างไร ยังคงเป็นคำตอบเดิม เพราะมโนทัศน์และจินตภาพเกี่ยวกับเมืองไทยและวัฒนธรรมไทยที่ถูกสร้างสรรค์ขึ้น

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังคงมีอิทธิพลครอบงำคนไทย อยู่อย่างกว้างขวาง ทั้งๆ ที่ไม่มีพลังในการอธิบายความเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ รวมถึงปัญหาใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นอีกแล้ว ซึ่งทำให้ปัญหาเชิงโครงสร้างจำนวนมากไม่ได้รับการแก้ไข จนเป็นเหตุให้เกิดวิกฤตทางเศรษฐกิจและสังคมดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

การเปลี่ยนมโนทัศน์และจินตภาพสังคมและวัฒนธรรมไทย เพื่อเป็นฐานทางความคิดในการสร้างความเป็นธรรมทางเศรษฐกิจ ความเป็นประชาธิปไตยที่แท้จริงในทางการเมือง และการเคารพต่อความหลากหลายทางวัฒนธรรม เป็นเรื่องจำเป็นเร่งด่วนในปัจจุบัน แต่ก่อนจะเปลี่ยนแปลงสิ่งใดพึงรู้จักสิ่งที่เราต้องการเปลี่ยนให้ถ่องแท้เสียก่อน ผู้เขียนจึงมีโครงการวิจัยเรื่อง “ประวัติศาสตร์ วิชิตคิดเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมไทยของปัญญาชน พ.ศ.๒๔๓๕-๒๕๓๕” ซึ่งจะศึกษาผลงานของปัญญาชนจำนวน ๑๐ คน ที่มีบทบาทสำคัญในการสถาปนามโนทัศน์และจินตภาพสังคมและวัฒนธรรมไทยกระแสหลักในช่วงเวลาหนึ่งศตวรรษที่ผ่านมา

โครงการวิจัยข้างต้นมีวัตถุประสงค์เพื่อจะเข้าใจมโนทัศน์และจินตภาพสังคมและวัฒนธรรมไทย ว่าได้รับการสร้างสรรค์ปรับเปลี่ยน และสืบทอดในบริบททางสังคมการเมืองอย่างไร และมุ่งบรรลุจุดมุ่งหมายใด โดยหวังว่าความเข้าใจดังกล่าวจะไม่เพียงแต่ช่วยให้เข้าใจความคิดกระแสหลักได้ชัดเจนขึ้นเท่านั้น แต่จะส่งผลให้มองเห็นว่าความคิดกระแสหลักนั้นได้รับการสถาปนาขึ้นและได้รับการเลือกสรรมาเน้น เพื่อตอบสนองต่อบริบททางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมในแต่ละยุค ซึ่งในปัจจุบันและอนาคตบริบทเหล่านี้ย่อมเปลี่ยนแปลงไปอย่างมากและรวดเร็วอย่างยิ่ง คนไทยจึงจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนมุน

มองหรือวิพากษ์เกี่ยวกับตัวเองให้ทันการณ์ มิฉะนั้นก็ยากที่จะปรับตัวได้อย่างมีพลัง อย่างไรก็ตาม การปรับเปลี่ยนมุมมองหรือวิพากษ์เกี่ยวกับตัวเองนี้ ไม่ได้หมายถึงการละทิ้งจินตภาพเดิมที่เคยเกิดขึ้นและดำรงอยู่ในอดีตและปัจจุบันอย่างสิ้นเชิง แต่จากมุมมองหรือวิพากษ์ใหม่นี้ ถ้าเราเห็นว่าส่วนใดของจินตภาพเดิมยังมีความหมายต่อปัจจุบันและอนาคตอยู่มาก ก็สามารถเลือกสิ่งนั้นมาเป็นฐานในการสร้างสรรค์จินตภาพใหม่เกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมไทย เพื่อให้ภาพอดีต ปัจจุบัน และอนาคตเชื่อมโยงถึงกันอย่างลงตัวในจินตนาการของเรา และเป็นฐานในการสร้างทางเลือกต่างๆ ที่จะเอื้อให้คนไทยได้อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข และอย่างมีศักดิ์ศรีในสังคมโลกตลอดไป

ในที่นี้จะนำเสนอเฉพาะการสร้างอัตลักษณ์เมืองไทยและชนชั้นต่างๆ ในเมืองไทยของสมเด็จพระยาบรมมหาราชวัง ซึ่งมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการก่อรูปมโนทัศน์และจินตภาพ “สังคมและวัฒนธรรมไทย” ทั้งในสมัยของพระองค์และในสมัยต่อมา

การสร้างอัตลักษณ์ “สังคมและวัฒนธรรมไทย” เป็นการยกระดับของปรากฏการณ์ขึ้นมาเป็นมโนทัศน์ (conceptualization) และเป็นการสร้างภาพแทนความจริง (representation) เพื่อเป็นคำอธิบายว่าเราคือใคร และควรจะอยู่กันอย่างไร มโนทัศน์ซึ่งเป็นภาพแทนความจริงนี้จะถูกใช้เป็นการรอบในการกำหนดสถานภาพ หน้าที่ ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ตลอดจนพฤติกรรมทางสังคมอื่นๆ ของคนไทย พร้อมกับกำหนดลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างชนชาติไทยกับ “คนอื่น” ในวิถีทางที่คนไทยจะ (ถูกทำให้) รู้สึกว่าตนกำลังดำรงอยู่ในวิถีทางที่ถูกต้อง ดีงาม มีเกียรติ และมีศักดิ์ศรีอันน่าภาคภูมิใจ สามารถนับถือตน

เองและได้รับความนับถือจากชนชาติอื่นไปพร้อมกัน และจะนำชาติไทย (หรือในกรณีของสมเด็จพระยาตากสินมหาราช) ภาพทรงหลักเฉียงที่จะใช้มโนทัศน์ “ชาติไทย” แต่ทรงใช้มโนทัศน์ “เมืองไทย” และ “ประเทศสยาม” แทน ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า) ไปสู่การเป็นชาติอิสระและมีอธิปไตยในอนาคตก

ในฐานะปัญญาชนที่มีวิสัยทัศน์อันลึกซึ้งกว้างขวาง สมเด็จพระยาตากสินมหาราช ไม่เพียงแต่ทรงสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และคน “จีน” ต่างๆ ในเมืองไทยเพื่อตอบสนองต่อเงื่อนไขแวดล้อมและปัญหาต่างๆ ที่ชนชั้นนำเผชิญอยู่ในเวลานั้นเท่านั้น แต่ทรงยึดหลัก “คิดการให้ตลอด” จึงทรงเสนอคำตอบที่หวังจะให้คนไทยในอนาคตสามารถนำไปใช้ได้ตลอดไปด้วย ทรงอาศัยการพิมพ์พระนิพนธ์ต่างๆ รวมทั้งพระนิพนธ์ทางประวัติศาสตร์เพื่อให้คนไทยและ “ชาวสยาม” อื่นๆ ในยุคของพระองค์และในอนาคตได้รับรู้และยอมรับอัตลักษณ์ที่ทรงสร้างขึ้น เพราะทรงพระดำริว่าจะส่งผลให้ความสัมพันธ์ระหว่างคนกลุ่มต่างๆ ภายในประเทศดำเนินไปอย่างราบรื่น เมืองไทยมีอิสรภาพและความเจริญก้าวหน้าอันมั่นคงและยั่งยืน

สมเด็จพระยาตากสินมหาราชและชนชั้นนำของไทยในยุคที่พระองค์ทรงสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ ชนชั้นต่างๆ ในเมืองไทย ได้เผชิญปัญหาว่า “เราคือใคร และจะอยู่กันอย่างไร” เช่นเดียวกับคนไทยในปัจจุบัน แต่มีความแตกต่างกันในด้านเงื่อนไขแวดล้อม กล่าวคือในยุคนี้มหาอำนาจตะวันตกได้แผ่ขยายอำนาจและอิทธิพลเข้ามาในระดับที่รัฐไทยต้องเสี่ยงกับการสูญเสียเอกราช ชาวจีนอพยพได้ทวีจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็ว แม้ว่าชาวจีนเหล่านี้จะสร้างผลประโยชน์มหาศาลแก่รัฐแต่ก็เป็นที่มาของปัญหาหลายอย่าง (ตามทัศนะของรัฐ)

ไปพร้อมกัน ในขณะที่เดียวกันชนชั้นนำได้ทำการปฏิรูปประเทศอย่างกว้างขวางจนเกิดรัฐธรรมนูญสิทธิราชย์ขึ้น ซึ่งทำให้เกิดปัญหาใหม่ๆ ที่ต้องหาทางแก้ไข และจำเป็นต้องหาทางปรับเปลี่ยนอุดมการณ์รัฐเพื่อเป็นฐานทางความคิดให้แก่การจรรโลงความสัมพันธ์ทางอำนาจแบบใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้นด้วย

ในท่ามกลางสถานการณ์ใหม่ที่กล่าวข้างต้นนี้ ความอ่อนแอและปัญหาภายในประเทศยังมีอยู่มาก ชนชั้นนำซึ่งสามารถรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางได้เลือกที่จะสร้างความเข้มแข็งทางการทหาร สร้างระบบราชการแบบใหม่ ระบบสื่อสารคมนาคมสมัยใหม่ และพยายามทำให้ภาพลักษณ์แห่งความป่าเถื่อนในสายตาของตะวันตกหมดไป ซึ่งหมายถึงการที่ต้องใช้จ่ายงบประมาณจำนวนมหาศาลไปในการเหล่านี้ ขณะเดียวกันการแบ่งสรรทรัพยากรที่มีอยู่จำกัดก็นำไปสู่ความขัดแย้งอย่างรุนแรงในกลุ่มเจ้า ดังนั้นแม้ว่าเจ้าจะประสบความสำเร็จในการรวบรวมทรัพยากรส่วนใหญ่ของประเทศไว้ในมืออย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน แต่การจัดสรรทรัพยากรในลักษณะที่เจ้าระดับสูง ระดับกลาง และระดับล่างได้รับส่วนแบ่งแตกต่างกันอย่างมาก ก็กลายเป็นเหตุหนึ่งของความแตกร้างภายในชนชั้นเจ้า^๑

แม้แต่การแบ่งสรรทรัพยากรในระหว่างกระทรวงก็ยังขาดหลักการและกลไกที่จะจัดสรรอย่างเป็นระบบ แต่ขึ้นอยู่กับอำนาจของเสนาบดีเจ้ากระทรวงว่ามีมากน้อยเพียงใด เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์จะให้มีการตรวจสอบรายรับรายจ่ายของกระทรวงต่างๆ ขึ้นเป็นครั้งแรก^๒ ซึ่งเข้าใจว่าเป็นไปเพื่อจะทรงสามารถควบคุมตรวจสอบการใช้อำนาจของเสนาบดี ก็คงกลายเป็นปัจจัยหนึ่งที่ส่ง

ผลให้เกิดความขัดแย้งระหว่างพระมหากษัตริย์กับเจ้านายที่เป็นเสนาบดีหลายพระองค์ รวมทั้งสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราวงษาอนุภาพด้วย ในขณะที่เดียวกันองค์พระมหากษัตริย์เองก็ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ว่าทรงใช้จ่ายสิ้นเปลืองในกิจการต่างๆ ของราชสำนักอยู่เสมอ เป็นที่รับรู้กันว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับงบประมาณสำหรับราชสำนักถึงปีละ ๑๑ ล้านบาท มากกว่างบประมาณที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับปีละ ๖ ล้านบาทเกือบสองเท่าทีเดียว^๙

แม้เมื่อเกิดวิกฤตเศรษฐกิจถึงระดับที่สมเด็จฯ กรมพระยาตำราวงษาอนุภาพทรงเห็นว่า “วิญญูชน” ทุกคนย่อมต้องเห็นพ้องกัน ว่าจะต้องตัดทอนรายจ่ายเพื่อมิให้ประเทศล้มละลายจนไม่สามารถชำระหนี้ต่างประเทศ ซึ่งจะเป็นโอกาสให้ฝรั่งเข้ามาแทรกแซงการเมืองภายใน สมเด็จฯ กรมพระยาตำราวงษาอนุภาพก็ยังทรงพระดำริว่า การตัดทอนรายจ่ายมิใช่เรื่องที่จะสามารถกระทำได้โดยง่าย เพราะจะต้องเผชิญกับปัญหาหลายด้าน ทั้งจากประเพณีการจัดการงบประมาณและจากปัญหาในด้านตัวบุคคลที่ขาดความสำนึกในผลประโยชน์ของส่วนรวม ดังที่พระองค์ได้ทรงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในวันที่ ๑๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๖ เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เข้าเฝ้าอย่างไม่เป็นทางการในพระบรมมหาราชวัง มีความตอนหนึ่งว่า

...วิธีว่างบประมาณที่ทำกันมาทุกๆ ปี เสนาบดีกระทรวงพระคลังฯ ถือหน้าที่ว่าจะต้องเซม็ดชะแห่มใช้เงินแผ่นดินให้น้อยที่สุด ถ้าตัดงบประมาณรายจ่ายลงได้เท่าใดก็ยิ่งพอใจ ฝ่ายเสนาบดีที่เป็นเจ้ากระทรวงจ่ายเงิน (รวมทั้งเสนาบดีกระทรวงพระคลังฯ ในส่วนการกระทรวงพระคลังฯ เอง) ย่อม

คิดแต่จะให้ราชการกระทรวงของตนดียิ่งขึ้นเป็นประมาณ อยาก
จะได้เงินให้พอทำการนั้นๆ

...ประเพณีการว่างบประมาณในระหว่างเสนาบดีกระทรวง
พระคลังฯ กับเสนาบดีกระทรวงอื่น จึงเป็นทำนองเช่น การ
ขายซื้อต่อตาม ชาติความรู้สึกที่จะต้องช่วยกันรักษาประโยชน์
ของแผ่นดิน เปนมาดังนี้...^๔

นอกจากนี้ยังทรงชี้ให้เห็นปัญหาการทำงานงบประมาณที่
เกิดจาก “ระเบียบการที่จัดทำอยู่ไม่เหมือนกันทุกกระทรวง”^๕
ด้วย

วิธีการจัดทำงบประมาณโดยไม่มีหลักการที่ชัดเจนและ
นโยบายรวมที่ชนชั้นนำเห็นพ้องต้องกัน ย่อมนำมาซึ่งความขัด
แย้งในกลุ่มชนชั้นนำได้ง่าย ยิ่งจะต้องมีการตัดทอนรายจ่ายลง
เป็นจำนวนมากนับตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา ก็ยิ่งทำ
ให้ความขัดแย้งรุนแรงขึ้น จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎ
เกล้าเจ้าอยู่หัวเองถึงกับทรงรู้สึกว่ เสนาบดีกระทรวงพระ
คลังมหาสมบัติเป็น “จระเข้” ที่พยายามดำเนินนโยบายเอา
พระองค์ “เข้าไว้ในอำนาจในทางการเงินโดยบริบูรณ์...ตั้งทำแต่
จะลากเอาพระคลังข้างที่และการเงินทั้งปวงเข้ารวมไว้ในพระ
คลังมหาสมบัติ”^๖ ส่วนเจ้านายโดยทั่วไปซึ่งต้องถูกตัดทอนผล
ประโยชน์ต่างๆ ลง ก็คงจะทรงตกอยู่ในภาวะตึงเครียดมากขึ้น
เพราะเจ้านายหลายพระองค์ทรงประสบปัญหารายได้ไม่พอกับ
รายจ่ายอยู่แล้ว เนื่องจากต้องทรงใช้จ่ายเงินมหาศาลเพื่อรักษา
พระเกียรติยศ และเจ้านายบางพระองค์ยังทรงมีงานอดิเรก ที่
ทำให้ต้องใช้เงินเป็นจำนวนมากจนถึงขั้นต้องตกเป็นหนี้ โดยไม่
มีความสามารถที่จะชดใช้เงินคืนให้แก่เจ้าหนี้อีกด้วย^๗

ความแตกร้างภายในกลุ่มชนชั้นนำโดยเฉพาะในกลุ่มเจ้า

มีทั้งความแตกร้างในระดับตัวบุคคล (เช่นระหว่างพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์กับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช เป็นต้น) และความแตกร้างอื่นเนื่องมาจาก “ประเพณี” การจัดลำดับชั้นที่ละเอียดซับซ้อน ที่ทำให้เจ้าแต่ละชั้นมีอำนาจต่อรองและมีโอกาสเข้าถึงทรัพยากรไม่เท่ากัน ก่อให้เกิดความตึงเครียดภายในระบบความสัมพันธ์ของเจ้าอยู่เสมอ นอกจากนี้การรักษาเกียรติยศของเจ้าในฐานะที่เป็นสมาชิกพระราชวงศ์ ทำให้ยากแก่การปรับตัวในการหาทางออกจากความขัดแย้งระหว่างกันโดยตรงไปตรงมา และยังยากในการปรับตัวเพื่อดำรงอยู่อย่างเพียบพร้อมด้วยเกียรติยศในระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อทรัพย์สินได้กลายเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับ “คนเชื้อตระกูลสูง” ที่จะได้รับการยอมรับนับถือจากคนชั้นเดียวกัน หม่อมเจ้าอากาศดำเกิงทรงสะท้อนความแตกร้างและปัญหาของชนชั้นเจ้าอันเนื่องมาจากปัจจัยด้าน “เชื้อตระกูล” และทรัพย์สินไว้ในนวนิยายเรื่อง **วิมานทลาย** อย่างชัดเจน ดังความตอนหนึ่งว่า

...สมาชิกของสมาคมชั้นสูงต้องมีทั้งทรัพย์สินและมีทั้งเชื้อตระกูลสูง จะขาดสิ่งใดสิ่งหนึ่งในสองสิ่งนี้ไม่ได้ สำหรับผู้ที่มีทรัพย์สินแต่ไม่มีเชื้อตระกูล ถ้าจะพยายามเป็นสมาชิกของสมาคมก็เช่นเดียวกับจะพยายามชักใบเรือแล่นในลมมรสุม...จนบางทีถึงแก่อับปาง สำหรับผู้ที่มีแต่เชื้อตระกูลและไม่มีทรัพย์สิน ถ้าจะพยายามเป็นสมาชิกของสมาคมจนเป็นที่ออกหน้าออกตา ก็มีอุทาหรณ์เช่นเดียวกับจะพยายามพายเรือบนโคลน ย่อมจะหนักแรงหนักใจและไร้ผล และในที่สุดก็ทำให้เป็นบ้า...^๘

แม้แต่การจำแนกระดับของเกียรติยศ และการจัดการให้เจ้าแต่ละพระองค์ทรงมีสถานภาพและบทบาทที่สมกับพระ

เกียรติยศในพระราชพิธีต่างๆ ก็เต็มไปด้วยความซบซึ้งและ
ยุ่งยาก จนก่อให้เกิดความแตกร้างในกลุ่มเจ้าชั้นมาได้เช่นกัน
โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อต้องช่วงชิงโอกาสในการแสดงออกซึ่ง
พระเกียรติยศให้ปรากฏแก่ตาของชาวตะวันตก ดังกรณีที่เกิดขึ้น
ในพระราชพิธีพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวในรัชกาลที่ ๖^๙ เป็นต้น

ความรุนแรงของปัญหาการแตกร้างในชนชั้นเจ้าเป็นที่
รับรู้กันทั่วไปในกลุ่มเจ้าและชาวตะวันตก และปัญหานี้ส่งผลให้
การร่วมกันทำงาน “อย่างกลมเกลียว” เป็นไปได้ยาก ในการ
ประชุมของอภิรัฐมนตรีสภาเมื่อวันที่ ๒ ธันวาคม ๒๔๗๔ ที่
ประชุมได้ปรึกษากันถึงเรื่องการตั้งคณะกรรมการเพื่อศึกษา
ปัญหาทางการเงิน ซึ่งปรากฏว่าเรื่องที่พูดกันมากก็คือ ปัญหา
การเลือกบุคคลที่จะสามารถทำงานร่วมกันได้อย่างกลมเกลียว
ที่ปรึกษารัฐบาลด้านการต่างประเทศชาวอเมริกัน คือนายเรย์
มอน บี. สตีเวนส์ (Raymond B. Stevens) ก็เคยปรารภถึงปัญหา
นี้ เขาได้เคยพูดครั้งหนึ่งว่า เขาไม่เคยเห็นที่ไหนที่มีความขัด
แย้งกันมากเท่ากับสยามเลย^{๑๐}

ความแตกร้างในกลุ่มเจ้างดกล่าวข้างต้น เป็นปัญหา
ใหญ่ที่ผู้นำของเจ้าซึ่งห่วงใยในพระราชวงศ์และห่วงใยต่อความ
มั่นคงของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ต้องคิดหาทางแก้ไข
หากไม่สามารถสร้างความสมานฉันท์ในกลุ่มเจ้าชั้นมาได้
อย่างน้อยก็ต้องหาทางทำให้เจ้ามีความรักในพระเกียรติยศอัน
เกิดจากความสำนึกในการทำหน้าที่ต่อบ้านเมือง จึงจะช่วยให้
เจ้าสามารถรักษาสถานะความเป็นผู้นำของรัฐสมบูรณาญา
สิทธิราชย์เอาไว้ได้

ในส่วนของข้าราชการ เมื่อมีการสถาปนาระบบราชการ

สมัยใหม่ขึ้นมาในรัชกาลที่ ๕ นั้น ปัญหาสำคัญที่ชนชั้นนำเผชิญก็คือ ระบบราชการสมัยใหม่ยังขาดประสิทธิภาพเนื่องจากอยู่ในระยะแรกตั้ง จะทำอย่างไรให้ข้าราชการแต่ละคนทำงานอย่างมีประสิทธิภาพมากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ จะทำอย่างไรให้ข้าราชการเป็นเครื่องมือที่ดีของชนชั้นนำ ไม่กลายเป็นแหล่งสะสมอำนาจที่จะกลายเป็นหอกข้างแคร่ในภายหลัง และจะทำอย่างไรไม่ให้ข้าราชการใช้อำนาจที่ได้รับไปในทางกดขี่เยียดเบียนราษฎร ซึ่งอาจนำไปสู่การปฏิเสธอำนาจรัฐในสถานการณ์ที่รัฐกำลังพยายามขยายอำนาจเข้าไปปกครองราษฎรเหล่านั้นโดยตรงเป็นครั้งแรก ฯลฯ นอกจากนี้ระบบราชการในเวลานั้นยังประกอบขึ้นด้วยข้าราชการทั้งรุ่นใหม่และรุ่นเก่าที่มีความแตกต่างกันในด้านการศึกษาและประสบการณ์ กล่าวคือข้าราชการรุ่นเก่ามีประสบการณ์ในการทำงานสูงแต่ขาดความรู้ที่จำเป็นสำหรับการปฏิบัติราชการในระบบบริหารราชการสมัยใหม่ จึงต้องอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของข้าราชการรุ่นใหม่ที่ด้อยกว่าทั้งวัยวุฒิและประสบการณ์ เกิดความลักลั่นว่าใครคือ “ผู้ใหญ่” และใครคือ “ผู้น้อย” และ “ผู้ใหญ่” กับ “ผู้น้อย” พังสัมพันธ์กันอย่างไร ปัญหาเหล่านี้มีความสำคัญที่ชนชั้นนำของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์จะต้องหาคำตอบ และทำให้คำตอบนั้นเป็นที่รับรู้และยอมรับเช่นกัน

ในระดับราษฎร นับเป็นครั้งแรกที่ราษฎรถูกดึงเข้ามาอยู่ภายใต้อำนาจของรัฐบาลกลางโดยตรง ต้องปฏิบัติตามคำสั่งของข้าราชการที่มาจากภายนอกชุมชน และต้องยอมรับกฎเกณฑ์ที่มาจากอำนาจรัฐมิใช่มาจากจารีตประเพณีที่ตนเคยชิน ราษฎรเหล่านี้ดำรงชีวิตอยู่ในรัฐที่มีได้มุ่งสร้างความมั่นคงแก่ชีวิตของพวกเขาเป็นด้านหลัก รัฐเพียงแต่ดูแลให้มีโอกาสทำ

มาหากินพอเลี้ยงตัวและสามารถเสียภาษีได้เท่านั้น เพราะงบประมาณของรัฐถูกใช้ไปในการอื่นที่ชนชั้นนำเห็นว่ามีความสำคัญมากกว่าดังกล่าวแล้วข้างต้น ชนชั้นนำของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึงต้องหาทางทำให้ราษฎรเหล่านี้ไม่ปฏิเสธอำนาจรัฐ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสถานการณ์ที่ราษฎรได้รับความลำบากในชีวิตยิ่งขึ้น จากการเก็บภาษีเป็นเงินในขณะที่พวกเขายังคงทำการผลิตแบบพอยังชีพ เกิดภัยธรรมชาติหลายครั้ง และตามมาด้วยปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก ซึ่งทำให้การส่งออกข้าวประสบปัญหาอย่างรุนแรง นอกจากนี้ยังมีราษฎรจำนวนมากที่หลุดพ้นจากความเป็นทาส ซึ่งหมายความว่าพวกเขาต้องแลกเสรีภาพที่ได้มากับการสูญเสียผู้อุปถัมภ์ พร้อมกับต้องรับภาระในการเสียเงิน “ค่าราชการ” หรือเงิน “รัฐอุปการ” ในขณะที่ยังไม่มีปัจจัยการผลิตใดๆ อยู่ในมือ มีแต่แรงงานราคาถูก เพราะมีแรงงานกุลิฉินเข้าสู่ตลาดแรงงานมากขึ้นเรื่อยๆ โดยที่ทั้งรัฐบาลและเอกชนล้วนนิยมใช้แรงงานชาวจีนมากกว่าแรงงานชาวสยาม เพราะเป็นที่รับรู้กันทั่วไปในเวลานั้น ว่าชาวจีนสามารถทำงานที่ใช้แรงงานและงานหัตถกรรมสมัยใหม่ได้อย่างมีประสิทธิภาพกว่า ส่วนราคาที่ดินและค่าเช่าที่ดินกลับสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว อันเนื่องมาจากการขยายตัวของ การส่งออกข้าวและการค้า จนเป็นการยากมากสำหรับราษฎรซึ่งเพิ่งหลุดพ้นจากการเป็นทาสมาใหม่ๆ จะสามารถลงทุนทำการเกษตรจนมีรายได้มากพอที่จะเลี้ยงครอบครัวและเสียภาษีอากรได้

นอกจากจะต้องหาทางไม่ให้ราษฎรปฏิเสธอำนาจรัฐแล้ว เมื่อเกิดวิกฤตเศรษฐกิจในปลายรัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา ส่วนใหญ่ของชนชั้นนำยังเห็นพ้องกันว่าจะต้องหาทางเพิ่มรายได้ของรัฐด้วยการเพิ่มอัตราภาษี หรืออย่างน้อยก็ต้องหาทาง

เก็บภาษีจากราษฎรให้ได้เต็มเม็ดเต็มหน่วยขึ้น เพราะการกู้เงินจากต่างประเทศเพิ่มจะเป็นอันตรายต่ออธิปไตยของประเทศ เนื่องจากในเวลานั้นเงินคงคลังของประเทศได้ถูกรัฐบาลนำไปใช้จนหมดสิ้นแล้ว และต่างประเทศก็เริ่มหมดความเชื่อถือในรัฐบาลไทย ซึ่งหากกู้เงินก็จะต้องเสียดอกเบี้ยในอัตราสูงกว่าปรกติมาก และจะต้อง “ถูกเพ่งเล็งพิจารณา” ความเป็นไปภายในประเทศ และพร้อมจะเข้าแทรกแซงกิจการภายในเพื่อรักษาผลประโยชน์ของชาติที่ให้กับ อันเป็นอันตรายอย่างยิ่งแก่อธิปไตยของเมืองไทย^{๑๔} การที่จะเก็บภาษีจากราษฎรในอัตราสูงขึ้นหรือเก็บอย่างมีประสิทธิภาพขึ้นนั้น ไม่เพียงแต่จะอาศัยการปรับปรุงกระบวนการเก็บภาษีของรัฐบาล แต่จะต้องอาศัยการยอมรับและความร่วมมือจากราษฎรด้วย ดังนั้นชนชั้นนำจึงต้องหาทางทำให้ราษฎรมีความเต็มใจในการเสียภาษี โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเงื่อนไขที่กลไกอำนาจรัฐยังไม่เข้มแข็งพอที่จะใช้อำนาจบังคับหรือลงโทษอย่างทั่วถึง

ปัญหาเกี่ยวกับชาวจีนอพยพก็เป็นปัญหาใหญ่สำหรับชนชั้นนำในหลายด้านด้วยกัน ด้านหนึ่งชนชั้นนำของรัฐสมัยบูรณาญาสิทธิราชย์ จำเป็นต้องใช้ชาวจีนเหล่านี้ในการต่างๆ เช่นเป็นผู้ลงทุนในธุรกิจซึ่งเป็นที่มาของรายได้รัฐทั้งทางตรงและทางอ้อม เช่น ธุรกิจเกี่ยวกับฝิ่น บ่อนเบี้ย หวย สุรา การส่งออกและนำเข้าสินค้า การรวบรวมและกระจายสินค้าภายในประเทศ ฯลฯ และระบบเศรษฐกิจของประเทศตลอดจนงานก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ ก็ต้องพึ่งแรงงานกุลิฉิน นอกจากนี้ชนชั้นนำยังต้องการความร่วมมือจากชาวจีนที่มั่งคั่งทั้งในด้านเงินทุนและความคิดเห็นในงานด้านสุขาภิบาลทั้งในกรุงเทพฯ และในหัวเมืองด้วย อย่างไรก็ตามชนชั้นนำต้องเผชิญ

ปัญหาจากชาวจีนหลายประการ เช่นปัญหาการเป็นคนในบังคับตะวันตก ปัญหาอั้งยี่ ปัญหาการส่งเงินออกนอกประเทศ และปัญหาการเคลื่อนไหวก่อเพื่อเผยแพร่อุดมการณ์ชาตินิยมจีน อุดมการณ์สาธารณรัฐ และอุดมการณ์คอมมิวนิสต์ เป็นต้น จะจัดความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและคนไทยกับคนจีนอย่างไร จึงจะเอื้อให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่เมืองไทยในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เป็นเรื่องที่ชนชั้นนำจะต้องคิดอย่างจริงจัง เพื่อจะมีคำตอบที่ชัดเจนให้แก่ทุกฝ่ายว่า คนจีนคือใคร มีสถานภาพและหน้าที่อย่างไรในเมืองไทย และคนไทยกับคนจีนควรมีความสัมพันธ์กันอย่างไร

การเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังทำให้บทบาทหน้าที่ของคนอีกสองกลุ่มเปลี่ยนไป คือพระภิกษุสงฆ์และผู้หญิง ชนชั้นนำจำเป็นต้องคิดด้วยว่าคนสองกลุ่มนี้ควรมีสถานภาพและวิถีชีวิตอย่างไร จึงจะเสริมสร้างความเข้มแข็งแก่รัฐและชนชั้นนำ

อนึ่ง การหลั่งไหลเข้ามาของอิทธิพลตะวันตกในสถานะที่ความเป็นไทยยังคงมีความสำคัญอย่างสูงต่อการจรรโลงอำนาจของรัฐไทยและของชนชั้นนำ การแสวงหาคำตอบว่าควรจะมีทำอย่างไรต่อการรับวัฒนธรรมตะวันตกก็มีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะจำเป็นต้องรับอิทธิพลของตะวันตกไปพร้อมกันกับการรักษาความเป็นไทยเอาไว้ นอกจากนี้ยังต้องคำนึงถึงปัญหาการรักษาอิสรภาพของรัฐไทยจากมหาอำนาจตะวันตกด้วย

กล่าวได้ว่าความจำเป็นในการแก้ปัญหาสำคัญๆ ทั้งปวงที่กล่าวมาข้างต้น รวมทั้งการจรรโลงระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ให้มั่นคงและยั่งยืน ทำให้ชนชั้นนำต้องหาทางจัดระเบียบ

ความสัมพันธ์ภายในรัฐใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีการยกเลิกระบบไพร่และระบบทาส แต่ยังไม่สามารถใช้กฎหมายสมัยใหม่เป็นกลไกในการจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมอย่างมีประสิทธิภาพ เพราะการจัดทำประมวลกฎหมายต่างๆ ยังไม่แล้วเสร็จ ชาตกโลกที่จะบังคับใช้กฎหมายอย่างทั่วถึง และโดยธรรมชาติของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ก็ทำให้มีคนจำนวนไม่น้อยที่มีได้อยู่ภายใต้บังคับของกฎหมายอย่างเสมอภาคกับคนอื่น ๆ หากแต่ได้รับอภิสิทธิ์ในระดับที่แตกต่างกันตามสถานภาพและความใกล้ชิดกับองค์อธิปัตย์อีกด้วย ทำให้ต้องอาศัยการปลูกฝังทางอุดมการณ์อย่างเข้มข้นเพื่อช่วยในการจัดระเบียบทางสังคม ในขณะที่เดียวกันชนชั้นนำต้องหาทางสร้างความเจริญทางเศรษฐกิจและทางวัฒนธรรม ทั้งเพื่อสร้างรายได้และสร้างการยอมรับจากภายในและต่างประเทศ ดังนั้นการจัดระเบียบความสัมพันธ์ภายในรัฐและการวางแนวทางสำหรับสร้างความเจริญ ด้วยการสร้างอัตลักษณ์ของ “ชุมชนในจินตนาการ” และการสร้างอัตลักษณ์ของคน “ชั้น” ต่างๆ ที่ประกอบกันขึ้นเป็นชุมชนในจินตนาการจึงมีความสำคัญเป็นอย่างมาก

ในฐานะเจ้านายชั้นสูงของราชวงศ์จักรีที่รักพระราชวงศ์และบ้านเมืองอย่างยิ่ง และในฐานะเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยที่ดูแลทุกข์สุขของคนทุกกลุ่มทุกชนชาติในประเทศสยาม ซึ่งไม่เพียงแต่มีหน้าที่ในการปกครองเท่านั้น แต่ต้องทรงรับผิดชอบในราชการอื่นๆ อย่างกว้างขวาง เช่น การศึกษา การป่าไม้ การเหมืองแร่ การภาษีอากร การปราบปรามโจรผู้ร้าย การราชทัณฑ์ การสาธารณสุข การคมนาคม การคณะสงฆ์ ฯลฯ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีความจำเป็นที่จะต้องแสวงหาความรู้อย่างกว้างขวางและต้อง “คิด

การให้ตลอด” อยู่เสมอ มิฉะนั้นก็จะไม่ทรงสามารถดูแลหรือจัดการกับปัญหาอันหลากหลายซับซ้อนได้

ด้วยวิสัยทัศน์ที่ทรงมีอยู่นี้เองที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้ทรงเลือกทางแก้ปัญหาด้วยการสร้างอัตลักษณ์ของ “ชุมชนในจินตนาการ” และของคน “ชั้น” ต่างๆ ในวิถีทางที่จะทำให้คนทุกชั้นและทุกชนชาติอยู่ร่วมกันอย่างราบรื่น ลดความขัดแย้งและความตึงเครียดภายในชนชั้น ระหว่างชนชั้น และระหว่างชนชาติลง ตลอดจนป้องกันมิให้เกิดความขัดแย้งที่รุนแรงขึ้น นอกจากนี้ยังช่วยเป็นแนวทางในการแก้ปัญหาและการสร้างความเจริญให้แก่ประเทศไปพร้อมกัน เพราะอัตลักษณ์ที่ทรงสร้างขึ้นนี้จะเป็นคำตอบว่า “เมืองไทย” คือใครในอดีต คืออะไรในปัจจุบัน มุ่งจะเป็นอะไรในอนาคต และคนแต่ละ “ชั้น” ในเมืองไทยคือใคร มีสถานภาพและหน้าที่อย่างไร พึงมีความสัมพันธ์กันอย่างไร และพึงสัมพันธ์กับโลกภายนอกอย่างไรด้วย คำตอบเหล่านี้ของพระองค์นอกจากจะวางอยู่บนวิธีคิดที่ทรงเรียกว่า “คิดการให้ตลอด” แล้ว ยังมีพื้นฐานอยู่บนหลักการที่ว่า ไม่ควร “จัดการสิ่งใดที่เกินความสามารถหรือไม่เหมาะสมแก่เวลาและเหตุการณ์เลย”^{๑๒} อีกด้วย จึงนับเป็นคำตอบที่มุ่งจะควบคุมความเปลี่ยนแปลงของ “เมืองไทย” อย่างแท้จริง

คำตอบของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ มิได้ปรากฏในรูปของการเสนอความคิดเห็นเพื่อวิวาทะกับความเห็นอื่นๆ อย่างตรงไปตรงมา ดังที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชนิยม และเป็นประเด็นในการสถาปนาความคิดนามธรรมของตะวันตกในสมัยใหม่ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงแฝงเร้นคำตอบของพระองค์เอาไว้อย่าง

แบบเนียนละเมียดละไมในพระนิพนธ์หลายรูปแบบ โดยที่ “สารหลัก” ในพระนิพนธ์เหล่านั้นมีความสอดคล้องกันและเกื้อกูลซึ่งกันและกัน จนกลายเป็นระบบความคิดที่ทรงพลังไม่ว่าจะเป็นพระนิพนธ์ทางประวัติศาสตร์ ประวัติบุคคล บันทึกความทรงจำ จดหมายเหตุนะหว่างเสด็จตรวจราชการหัวเมือง พระโอวาทตลอดจนในการวางนโยบายทางการศึกษาและการปกครอง ทั้งนี้พระองค์ทรงตระหนักดีว่า “สาร” ของพระองค์จะซึมลึกลงไปเปลี่ยนจิตใจหรือนิสัยใจคอของคน

สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงมีอิทธิพลทางความคิดอย่างสูง ส่วนหนึ่งคงเป็นเพราะวิธีคิดและวิธีการนำเสนอความคิดที่ทรงเลือกใช้สอดคล้องกับวัฒนธรรมทางความคิดของสังคมไทย อีกส่วนหนึ่งน่าจะเป็นเพราะกระแสความคิดแบบอนุรักษนิยมในสังคมไทยในระยะหลังยังมีพลังมาก ทำให้มีการตีพิมพ์พระนิพนธ์ซ้ำแล้วซ้ำอีกสืบมาจนถึงปัจจุบัน และที่สำคัญก็คือ มีการนำคำตอบที่ทรงสร้างขึ้นใส่เข้าไปในแบบเรียนหลายระดับ ไม่แต่เพียงวิชาประวัติศาสตร์แต่รวมไปถึงวิชาภาษาไทยและสังคมศึกษาด้วย นอกจากนี้พระองค์ยังทรงมีอิทธิพลต่อปัญญาชนในยุคหลัง ซึ่งเป็นตัวแทนความคิดสำคัญบางประการของพระองค์ และถ่ายทอดความคิดดังกล่าวสู่สังคมไทยสืบต่อมา เช่น กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ พระยาอนุমানราชชน และคุณสุลักษณ์ ศิวรักษ์ เป็นต้น

น่าสังเกตด้วยว่าสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงพระนิพนธ์และทรงแสดงปาฐกถาอย่างต่อเนื่องเป็นเวลากว่าครึ่งศตวรรษ ทั้งในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์และภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง แต่พระคำริของพระองค์ตั้ง

อยู่บนฐานความคิดหลักที่ไม่มีความเปลี่ยนแปลงในสาระสำคัญ ด้วยเหตุที่ทรงนำเสนอพระดำริภายใต้กรอบความคิดเดิมอย่างต่อเนื่องเช่นนี้ และยังมีการเผยแพร่พระดำริอย่างกว้างขวางด้วยการตีพิมพ์พระนิพนธ์ซ้ำแล้วซ้ำอีกจนกระทั่งทุกวันนี้ จึงไม่น่าแปลกใจอันใดที่ถึงแม้ว่าระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงพยายามจรรโลงไว้นั้นจะมีอายุสั้นมาก (ด้วยเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมอันสลับซับซ้อน จนเกินกว่าที่สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพจะทรงควบคุมได้) แต่อุดมการณ์ของระบอบกลับมีอายุยืนยาว เพราะภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ อุดมการณ์ทางการเมืองที่ได้รับอิทธิพลอย่างมากจากสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพและปัญญาชนพระองค์อื่นๆ ของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้ถูกเลือกสรรมาใช้ เพื่อช่วยจรรโลงระบอบการเมืองที่อำนาจตกเป็นของผู้นำเผด็จการสามัญชนสืบต่อมา

เนื่องจากความสำคัญของสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพต่อวัฒนธรรมทางความคิดของไทยมีมากไพศาลดังกล่าวข้างต้น อีกทั้งยังทรงได้รับความเคารพยกย่องในฐานะพระบิดาแห่งประวัติศาสตร์ไทยด้วย ทำให้จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องทำความเข้าใจการสร้างอัตลักษณ์ของ “เมืองไทย” และชน “ชั้น” ต่างๆ ในเมืองไทยของพระองค์โดยละเอียด เพราะจะช่วยให้เข้าใจได้ว่าภายใต้กรอบอุดมการณ์ของพระองค์นั้น ทรงนิยามเมืองไทยและชนชั้นต่างๆ ในเมืองไทยไว้อย่างไรบ้าง เพื่อตอบสนองต่อเงื่อนไขแวดล้อมและปัญหาของเมืองไทยตามที่ทรงมองเห็น และเพื่อให้เมืองไทยบรรลุอุดมคติตามที่ทรงใฝ่ฝัน การศึกษาเช่นนี้ไม่เพียงแต่ช่วยให้เข้าใจมิติทางอุดม

การณัของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ซึ่งสมเด็จฯ กรมพระยาคำวราชานุภาพทรงมีส่วนสำคัญในการสร้างสรรค์ชัดเจนขึ้นเท่านั้น ที่สำคัญกว่าก็คือ จะช่วยให้เข้าใจความคิดกระแสหลักเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมไทย ซึ่งมีผลอย่างลึกซึ้งต่อพฤติกรรมทางสังคมของคนไทยในสมัยต่อมาอย่างกว้างขวาง

เชิงอรรถ บทนำ

๑ โปรดดูรายละเอียดใน นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. **การปฏิวัติสยาม พ.ศ. ๒๔๗๕**. (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ร่วมกับฝ่ายสิ่งพิมพ์ โครงการ ๖๐ ปีประชาธิปไตย, ๒๕๓๕), หน้า ๒๕-๓๔.

๒ หจข. ร.๖ รล.๑/๑๓.๑๒ รายงานการประชุมเสนาบดีสภา เรื่อง จะตรวจการรับและจ่ายพระราชทรัพย์.

๓ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล. **ชีวิตและงานของสมเด็จพระมหาพรยาตมวราชาญาณภาพ**. (กรุงเทพฯ : เสริมวิทยบรรณาคาร, ๒๕๑๗), หน้า ๕๘.

๔ หจข. ร.๖ สบ.๒.๓๗/๙ บันทึกคำกรมพระดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูล ลงวันที่ ๑๘ มกราคม ๒๔๖๖.

๕ เรื่องเดียวกัน.

๖ ราม วิราวุธ. “ประวัติต้นรัชกาลที่ ๖”, **ศิลปวัฒนธรรม**. ๒๓, ๙ (กรกฎาคม ๒๕๔๕), หน้า ๑๕๑.

๗ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. **การปฏิวัติสยาม พ.ศ. ๒๔๗๕**. หน้า ๒๘-๓๔.

๘ หม่อมเจ้าอากาศดำเกิง รพีพัฒน์. **วิมานทลาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. (กรุงเทพฯ : แพรวพิทยา, ๒๕๒๗), หน้า ๑๖๑-๑๖๒.

๙ ราม วิราวุธ. “ประวัติต้นรัชกาลที่ ๖”, **ศิลปวัฒนธรรม**. ๒๓, ๙ (กรกฎาคม ๒๕๔๕), หน้า ๑๕๗-๑๕๙.

๑๐ เบนจามิน เอ. บัทสัน. **อวสานสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสยาม**. แปลโดย พรธงาม เถาธรรมสาร, สดใส ชันติวรพงศ์, ศศิธร รัชนี้ ณ อยุธยา (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๓), หน้า ๓๓๖-๓๓๗.

๑๑ หจข. ร.๖ สบ.๒.๓๗/๑๑ รายงานเสนาบดีสภา และ หจข. ร.๖ สบ. ๒.๓๗/๙ บันทึกคำกรมพระดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูล ๒๔๖๖.

๑๒ หจข. สบ.๒.๑๒/๑๓ ปาฐกถาเรื่องพงศาวดาร แสดงพระเกียรติสมเด็จพระปิยมหาราช สมเด็จพระมหาพรยาตมวราชาญาณภาพทรงแสดงทางวิทยุกระจายเสียง ลงวันที่ ๒๒ ตุลาคม ๒๔๗๔, หน้า ๑๔.

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ อภิรัฐมนตรีและนายกรัฐมนตรี
สถาน พ.ศ. ๒๔๗๒

ภูมิหลังและพื้นฐานพระดำริของ “สมเด็จพระยา ดำรงราชานุภาพ”

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมีบทบาทอย่างสูงในการสร้างความรับรู้ของคนไทยเกี่ยวกับ “สังคมและวัฒนธรรมไทย” เพราะทรงเป็นปัญญาชนที่สร้างคำอธิบายหรือให้ความหมายแก่กลุ่มคนและระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของไทยอย่างต่อเนื่องเป็นเวลาถึงห้าทศวรรษ

ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ทรงมีอำนาจในฐานะเสนาบดีกระทรวงธรรมการ (พ.ศ. ๒๔๓๒-๒๔๓๕) และเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย (พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๕๘) ทำให้การนิยามความหมายของพระองค์มีอิทธิพลทางความคิดและทางจิตใจไม่น้อยต่อชนชั้นสูงบางส่วนที่ได้มีความขัดแย้งทางการเมืองกับพระองค์ และคงจะมีอิทธิพลต่อข้าราชการทั้งหลายซึ่งต้องอ่านและต้องรับฟังพระดำริในเรื่องต่างๆ ของพระองค์อยู่เสมอ ขณะเดียวกันทรงเป็นผู้มีความรอบรู้ทั้งทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี ภาษา และศิลปะทุกแขนง ทำให้พระ

นิพนธ์ของพระองค์ได้รับความเชื่อถือจากผู้อ่านตลอดมาจนถึงปัจจุบัน
ดังนั้นพระนิพนธ์เหล่านี้จึงมีอำนาจสูงในการสร้างอัตลักษณ์ “สังคม
และวัฒนธรรมไทย”

การที่ทรงลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยใน
พ.ศ. ๒๔๕๘ และทรงสูญเสียอำนาจทางการเมืองอย่างสิ้นเชิงภาย
หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ ยิ่งทำให้ทรงมีเวลา
มากขึ้นในการทรงนิพนธ์เรื่องต่างๆ เพื่อสร้างมโนทัศน์สังคมและ
วัฒนธรรมไทย ให้มีลักษณะที่ทรงพระดำริว่าจะเป็นผลดีต่อเมืองไทย
และต่อราชวงศ์จักรีในระยะยาว พระนิพนธ์เหล่านี้ได้รับการตีพิมพ์
เผยแพร่อย่างกว้างขวาง อีกทั้งยังได้รับการบรรจุเข้าไปในตำราเรียน
ทุกระดับ ทำให้พระดำริของพระองค์มีอิทธิพลอย่างมากต่อสังคมไทย

การทรงงานต่างๆ ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
รวมทั้งการสร้างอัตลักษณ์สังคมและวัฒนธรรมไทยทั้งในช่วงก่อน
และหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เกิดขึ้นจากการที่ทรงมีความ
สำนึกในพันธกิจของพระองค์เองเป็นอย่างสูง ทั้งในฐานะของ “เจ้า”
ในฐานะของ “ชายชาญ” และในฐานะของ “รัฐบุรุษ”

ในฐานะ “เจ้า” ทรงมุ่งมั่นที่จะสืบทอดหน้าที่ในการทำนุบำรุง
บ้านเมืองและรักษาพระเกียรติยศของเจ้า ดังปรากฏในลายพระหัตถ์ถึง
“หลานชายใหญ่” เมื่อวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๔ ความว่า

... เราเกิดมาเป็นเจ้า ไม่ใช่แต่ผิดกับผู้อื่นเพราะที่มียศติดตัว
มากับกำเนิด ที่จริงคนนั้นเองทำให้เรามีหน้าที่ติดตัวมากับกำเนิดด้วย
หน้าที่นั้นคือต้องรู้สึกเสมอว่า พระราชวงศ์จักรีซึ่งเป็นบุพการีของเรา
เราได้เอาชีวิตและร่างกายฝ่าฟันภัยอันตรายกู้บ้านเมืองให้เป็นอิสระ
พวกตระกูลจักรีจึงได้เป็นเจ้า ไม่ใช่แต่เป็นเจ้าเท่านั้น ยังได้ช่วย
กันปกครองรักษามันให้ได้อยู่เย็นเป็นสุขสืบมาหลายชั่วบุรุษ
เพราะฉะนั้นหน้าที่ของผู้นี้เป็นพระราชวงศ์จักรีจะต้องรักษามันอยู่

กว่าตัว ช่วยทำนุบำรุงบ้านเมืองและประพุดิตัวให้ดีมีรักษาความ
สัตย์สุจริต เป็นต้น อย่าให้มีเหตุให้ใครเขาติเตียนได้ว่า ไม่สมควรเป็น
เจ้าในราชวงศ์จักรี...^๑

สำนึกใน “ความเป็นเจ้า” ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราช
านุภาพนั้น มิใช่เพียงความสำนึกว่าเป็นพระญาติของพระมหากษัตริย์
ตามธรรมดาเท่านั้น แต่เป็นความสำนึกว่าเป็น “ลูก” ของพระมหา
กษัตริย์ที่ทรงมีพระสติปัญญาสูงส่ง มีความรู้ทั้งแบบไทยและแบบ
ตะวันตกอย่างลึกซึ้งกว้างขวาง และได้ทรงทำคุณประโยชน์แก่บ้านเมือง
อย่างไพศาล คือช่วยให้รอดพ้นจากการตกเป็นเมืองขึ้นของชาติตะวัน
ตก และนอกจากจะทรงรักษาอิสรภาพของบ้านเมืองไว้ได้แล้ว ยังทรงทำ
ให้บ้านเมืองเจริญก้าวหน้าขึ้นเป็นอันมากด้วย^๒

ความสำนึกในความเป็น “ลูก” ของพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นคงมีอยู่อย่างลึกซึ้ง ซึ่งทำให้ทรงสำนึกด้วยว่าทรงมีหน้าที่ต่อ “ทูลกระหม่อม” คือต้องทรงทำประโยชน์ต่อบ้านเมืองให้มาก
ที่สุด มิให้มีผู้ใดตำหนิได้ว่าไม่สมควรเป็นพระราชโอรสของพระมหา
กษัตริย์พระองค์นั้น ความสำนึกนี้ได้ทรงถ่ายทอดสู่รุ่น “หลาน” ของ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย ดังปรากฏในลายพระ
หัตถ์ที่ทรงมีไปถึงพระสาสนโสภณ วัดเทพศิรินทราวาสในวันที่ ๒๒
ตุลาคม ๒๔๖๖ มีความตอนหนึ่งว่า

...ในการทำบุญถวายทูลกระหม่อมในปีก่อนมา ข้าพเจ้า
เคยเทศน์แก่ลูกๆ เองด้วยถ้อยคำน้อย ๑ ว่าได้เป็นเจ้าเพราะทูล
กระหม่อมปู่ให้ระวังเป็นนิจ อย่าประพุดิตัวให้ใครเขาติเตียนได้ว่าไม่สม
ควรเป็นหลานของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว น้าที่ซึ่งมี
ต่อทูลกระหม่อมปู่ขอน้อย่าให้ลืมนั่นขาด...^๓

ด้วยความสำนึกในหน้าที่ของเจ้า สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรง
ราชานุภาพมิได้ทรงทำหน้าที่เฉพาะในส่วนที่ทรงรับผิดชอบโดยตรง

เท่านั้น “การทำนุบำรุงบ้านเมือง” ที่ทรงพยายามทำตลอดพระชนม์ชีพนั้น ทรงหมายถึงการมีบทบาทในการกำหนดทิศทางความเปลี่ยนแปลงของประเทศสยามให้ดำเนินไปในจังหวะและในทิศทางที่เหมาะสม ในภาวะที่ไม่สามารถจะห้ามความเปลี่ยนแปลงได้ และไม่สามารถจะคาดได้ด้วยว่าความเปลี่ยนแปลงนั้นจะดำเนินไปสู่จุดใด ดังลายพระหัตถ์จากนครสวรรค์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๒๒ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๑ ความว่า

...เมื่อพิจารณาเทียบดูการที่เปนอนุญทุกวันนี้ กิริยาและอัธยาศัยคนไทยทั้งผู้หญิงและชาย ก็เดิรมาในทางใหม่ตามประเพณีและการบ้านเมืองที่เปลี่ยนแปลงแก้ไขมาเสมอ ตั้งแต่ความเลือกสรรเครื่องแต่งตัวและการพอใจในฝีมือช่าง ตลอดจนความรู้แลความดำริห์... ที่ประเพณีแลความรู้ความดำริห์ของไทยเดิรมาดังนี้ ก็เป็นธรรมดาที่จะเดิรต่อไปข้างหน้าอีกเสมอ จะว่าเป็นธรรมดาโลกก็ว่าได้ ไม่มีสิ่งใดที่ห้ามปรามป้องกันหรือแม้แต่จะพึงคำนึงว่าที่สุดจะถึงเพียงใด ที่อยู่ในวิสัยจะพึงคิดอ่านก็แต่เพียงไม่ให้เกิดเร็วเกินกว่าสมควร แลมิให้เดิรไปสู่ทางที่ผิด...”

จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงยอมรับมโนทัศน์เรื่องความก้าวหน้าของสังคมมนุษย์แทนคติปัญจวัฏร์ของพุทธศาสนา แต่ทรงเห็นว่าจะต้องควบคุมความเปลี่ยนแปลงให้ดำเนินไปในเวลาและทิศทางที่เหมาะสม และการป้องกัน **“ไม่ให้เดิรเร็วเกินกว่าสมควร แลมิให้เดิรไปสู่ทางที่ผิด”** นี้ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงถือเป็นหน้าที่ของพระองค์ตลอดมา แม้เมื่อทรงจำเป็นต้องกราบบังคมทูลลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยใน พ.ศ. ๒๔๕๘ เนื่องจากปัญหาพระสุขภาพและปัญหาความขัดแย้งทางการเมือง และเมื่อทรงสูญเสียอำนาจทางการเมืองจนสิ้นเชิงภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. ๒๔๗๕ พระองค์